

הקדמת העורכים

"מחנות מוות פולנים" או "מחנות מוות גרמנים על אדמת פולין"? שאלה זו עומדת במרכזו של וויכוח חריף ששב לקדמת הבמה הפוליטית באירופה בשנים האחרונות. זהו וויכוח על הזיכרון שהטיל צל כבד במיוחד על מערכת היחסים שבין גרמניה ופולין. לא עצם חובת ה"זיכור" עומדת במרכזו של הוויכוח, אלא השאלות: מה עלינו לזכור וכיצד. התשובה על שאלות אלו היא בעלת רלוונטיות פוליטית עבור פולין, משום שהדרישה הפולנית למעמד ראוי באיחוד האירופאי, כמו גם התנגדותה למרכזיותה של גרמניה, מושתתת על החיאה מחדש של העבר הנאצי של גרמניה וסבלה של פולין במלחמה. והיא בוודאי בעלת רלוונטיות פוליטית לגרמניה, הזולגת בשנים אחרונות מהצד של המנוצחים במלחמה, לזה של בעלות הברית המנצחות, מאחראית על זוועות הנאציזם ומאורעות מלחמת העולם, לקרבנן בדומה למדינות כבושות אחרות כמו ציכיה, פולין או צרפת. הצדדים התבצרו בעמדותיהם. וכך, בגילוי הדעת שהכין הפרלמנט האירופי בשנת 2005 לרגל שישים שנה לשחרור המחנות, דובר על "מחנות מוות פולנים", למורת רוחה של פולין. זו האחרונה הניחה סוגית הזיכרון באירופה על שולחן האו"ם, וביוני השנה התקבלה החלטת אונסק"ו לקבל את הצעת פולין להגדיר את אשוויץ-בירקנאו "מחנה ריכוז והשמדה נאצי גרמני". "ניצחון לאמת" כך כינה זו לאחר מכן שר התרבות הפולני.

מה מלמדת אותנו אפיזודה סוערת זו? בוודאי שהוויכוח על העבר מעיד על האופן שבו אנו מכוונים תרבויות זיכרון, במסגרת דרישות וצרכים פוליטיים של ימנו. כמעט שני עשורים של מחקר היסטורי וחברתי שהתמקדו ב"תרבויות זיכרון", כלומר בזיכרון קולקטיבי של קהילות וחברות, מבוססים על עובדה פשוטה זו, כך למשל עבודותיה של אליידה אסמן על כינון זיכרון קולקטיבי, מחקריו של פטר רייכל על המצאת סמלים לאומיים במזרח ובמערב גרמניה והחתמודדות עם העבר בגרמניות שלאחר המלחמה, כמו גם עבודותיו של גיימס יאנג על זיכרון ושואה.¹ עבודות אלו ואחרות הדגימו את מה שזיהה ההיסטוריון דן דינר כתפנית במחקר ההיסטורי והחברתי אל עבר חקר הזיכרון כמסגרת לעיצוב העבר בהקשר של החווה. 'עבודת החווה', כך ניתן לכנות באירוניה מסוימת את עיצובו של העבר במסגרת תרבות הזיכרון של קהילות חיות. אך אפיזודה זו היא גם עדות לתופעה מעניינת נוספת: העבר אינו נקודה סטטית במרחב החלל-זמן האנושי, היכולה רק להתרחק, לנוע מאיתנו והלאה לאחור אל הנשייה. העבר, מסתבר, יכול גם להתקרב, לנוע כלפינו קדימה, להפוך שוב לרלוונטי, לנוכח, לכוח מניע מכוון ומעורר, גם לאחר שנים של שכחה או הדחקה. לא רק אנו זזים קדימה בזמן; גם עברנו נע איתנו, ולעיתים אף כלפינו.

ואכן, העשור האחרון נמצא בסימן של התקרבות מלחמת העולם אל החווה, שישים שנה אחרי. מעידים על כך למשל אירועי 2004, לציון שישים שנה לפלישה לנורמנדיה; עשור קודם לכן לא ראתה אירופה המתחדשת אירועים בסדר גודל כזה, משום שלא הייתה לה בהם עדיין עניין. המלחמה הייתה רחוקה אז מאירופה הרבה יותר מאשר היום. כך גם ניכרת בשנים האחרונות אינפלציה של ספרים הקשורים במלחמת העולם ובתקופה הנאצית, וסרט כמו הנפילה המתאר את ימיו האחרונים של היטלר נצפה על ידי מיליוני צופים בגרמניה. בכל הקשור לאירופה הרי שתופעה זו של התקרבות העבר אל החווה היא תוצר של תהליכים שהתרחשו לאחרונה: התפרקות הגוש המזרחי, התעוררותו המחודשת של מרכז אירופה – כמושג, כמרחב, וכאשכול של ישויות פוליטיות – כמו גם כינונו של

Peter Reichel, *Vergangenheitsbewältigung in Deutschland: Die Auseinandersetzung mit der NS-Diktatur von 1945 bis heute*, München 2001; idem. *Schwarz, Rot, Gold: Kleine Geschichte Deutscher Nationalsymbole nach 1945*, München 2005; James Young, *At Memory's Edge: After-Images of the Holocaust in Contemporary Art and Architecture*, New Haven 2000; Alaida Assman, *Der lange Schatten der Vergangenheit: Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*, München 2006.

האיחוד האירופי בשנות התשעים והתרחבותו ההדרגתית מזרחה בשנים האחרונות. איחוד גרמניה, לדוגמא, מהווה עבור רבים מנוף לבחינה מחודשת של התקופה הנאצית וראייתה כיום כאפיזודה בהיסטוריה הגרמנית המודרנית, לצד אפיזודות אחרות. בחינה מחדש זו פירושה התקרבות של העבר להווה. במידה שהמלחמה הקרה כפתה תנומה על הזיכרון באירופה, כתוצאה מהקיפאון הגיאוגרפי פוליטי שבין מזרח ומערב, הרי שבמצב העניינים באירופה של ימנו, תהליך בנייתו של קולקטיב אירופי מאוחד, מעורר זיכרונות חסרי מנוח. על הרקע הזה עולים למשל וויכוחים נוקבים על אסטרטגיות של זיכרון ושכחה, כגון מקומו של הסבל הגרמני במלחמה: גירושם של גרמנים ממזרח אירופה, ההפצצות על ערי גרמניה, ותפיסתם של הגרמנים כקורבנותיו של משטר הטרור הנאצי. אלו בתורם מקרינים על מיקומה של גרמניה במרחב האירופי והעולמי היום: כמדינה ככל המדינות או כמדינה החובקת עדיין את העבר המסרב לעבור.

במבט גלובאלי, ניתן לומר כי לא רק המאבק בין מזרח ומערב, שאפיין את המחצית השנייה של המאה העשרים, משמש היום כארסנל זיכרון רלוונטי לאור האירועים הפוליטיים, תרבותיים ודתיים של ימנו. אלא גם, ואף יותר מכך, משחקת תפקיד מרכזי ההיסטוריה של מלחמת העולם השנייה: מדיניות הפיוס וכישלונה, המלחמה הטוטאלית, ומושגים הכרוכים בסיומה כ"שחרור" ו"שיקום". אך מעל לכל משמשת כיום עובדת קיומה של השמדה עוגן רטורי להתנגדות הגורפת ליפצצה האיראנית במישור אחד, ורקע היסטורי לחרדה האקולוגית הגוברת מפני אסון טבע ממשמש ובא במישור אחר. וכך, במידה ושואת יהודי אירופה הינה היחור השחור של ההיסטוריה המודרנית, כפי שמכנים זאת רבים, הרי שעובדת קיומה של השמדה הינה סינגולאריות אתית מכוונת בעולמנו. היא נמצאת היום במרכז של מחלוקת שהתעוררה שוב בין אלו שעבורם השואה היא אמת מידה מוחלטת, יוצא מן הכלל היסטורי המשמש קנה מידה אתי לכל אירוע היסטורי, ובין אלו שעבורם השואה הינה מקרה גס של התנהגות רצחנית אנושית באופן כללי, שאינה חריגה מבחינה זו – ובוודאי כזו שאינה מלמדת על קיומו של מצב היוצא מן הכלל הפוליטי.

המאמרים המקובצים בחוברת ראשונה זו של *טבור*: כתב עת שנתי לענייני הסטוריה, חברה, תרבות והגות של מרכז אירופה עוסקים בסוגיות שונות הקשורות בהתקרבות של מלחמת העולם אל ההווה, שישים שנה אחרי. מנקודות מבט שונות עוסקים מאמריהם של החוקרים המובילים בתחומם, המכונסים בחוברת זו, בדינאמיקה שמאפיינת את הזיכרונות המשתנים באירופה ובעולם. בזיכרונות המשתנים בגרמניה עוסקים מאמריהם של פרנץ מצייבסקי והאבו קנוך. מאמריהם של באטה קוזמלה ובוגדן מוסיאל משווים בין תרבויות הזיכרון בפולין, גרמניה (קוזמלה) וביילורוסיה (מוסיאל), ואת תרבות הזיכרון בגרמניה המזרחית בעבר מדגים מאמרה של אנגליקה טים. דיון ביקורתי ב-אירופאיזציה של הזיכרון עומד במרכז מאמרו של נתן שניידר, ומאמרו של דן דינר עוסק בסוגיה פילוסופית-אתית הנובעת מתוך השואה כאירוע. אהרן שי בוחן את האופן שבו ראוי לכתוב מלחמת סין-יפן השנייה ומלחמת העולם השנייה ועלי פ. איגמן מתבונן על כינון הזיכרון הקולקטיבי הקירגיזי. לצד מאמרים אלו, עוסק עומר קאמיל במעמדה של השואה בעולם הערבי היום. לבסוף, הרלוונטיות המחודשת שלה זכתה מלחמת העולם בוויכוח על מעמדה של אמריקה ככוח "משחרר" או "כובש" עומדת היום במרכז הדיון במאמריהם של אנדריי ס. מרקוביץ' ומרי לואיז רוברטס. קיבוצם יחד של מחקרים אלו מהווה חידוש עבור הקורא העברי הנחשף לפרספקטיבות ניתוח חדשות, לדיונים סוערים על העבר, ולוויכוחים עמוקים על זיכרון מלחמת העולם, כלומר על אופיו של העולם היום.